

ЮЛІЯ СОРОКА,

кандидат соціологічних наук, докторант кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна

Ставлення до минулого¹

Abstract

Ukraine is experiencing the transformation of symbolic space including symbols of the past. Such developments are brought up to date by different social agents' needs of self-identification. The past, history and memory are becoming an issue of social and humanitarian disciplines including sociology. The article is devoted to justifying the notion "attitude toward the past" defined as a perception of historical events and persons through adequate, available and legitimate symbols of the past in the course of spontaneous propositions, emotional evaluations, behavioral reactions, and production of cultural texts and opinions. This definition is based on critical analysis of M. Halbwax', P. Nora', P. Ricoeur', Th. Adorno' conceptions about memory and the past. The meanings of the symbol of the past are multiple; individuals use and support these meanings according to their socio-cultural experiences, social positions, access to channels of meanings dissemination. According to data of mass survey, Ukrainian students' attitudes to the past demonstrate positive evaluation of distant historical persons, as well as differentiation of historical persons evaluation with respect to tradition / innovation contrasting and regional discrepancy concerning meaningfulness of the past as a subject matter. However, the forming of common "pantheon" of Ukrainian heroes is also observed against this background.

¹ Підготовку цієї публікації здійснено за підтримки програми "Переосмислюючи соціальний час і простір: національна, регіональна і локальна парадигми у викладанні Східної й Центральної Європи", міжнародний науковий семінар Львівського науково-дослідного центру "Суспільство прикордоння: історія та сучасність", Львівська область, липень 2007 року.

Неминучим продуктом взаємодії індивідів і колективів з приводу вироблених благ, ресурсів, статусних позицій і можливостей є відмінності та нерівності [Новые социальные неравенства, 2006]. Базова потреба людини і групи — відрізнятись — виявляється у русі від значимих відмінностей до принципів диференціації й далі — до критеріїв стратифікації.

Спостереження останнього часу змушують звернути увагу на відмінності у ставленні до минулого в українському суспільстві. Оцінка діяльності історичних фігур, ставлення до подій в історичному минулому й інтерпретація їх дедалі частіше артикулюються в контексті політико-ідеологічних протистоянь. Але перш ніж вписувати ставлення до минулого в перелік соціально значимих відмінностей, необхідно з'ясувати засади застосування наявних теорій і підходів до умов сучасної України, тобто що означає “ставлення до минулого” з точки зору соціології, яким є набір адекватних пояснювальних моделей і чи підтверджуються вони конкретними дослідженнями, що й становить мету цієї розвідки.

Політизація і проблематизація ставлення до минулого

Одним із наслідків соціально-економічної стабілізації кінця 1990-х років і піднесення самосвідомості після “помаранчевої революції” стала увага до знаків минулого в повсякденному житті. Симптомами *політизації ставлення до минулого* стали, зокрема, виступи й політичні спекуляції навколо меморіалів і пам'ятників. Виступами “проти” чи “на підтримку” супроводжувалася установка пам'ятників Катерині II в Одесі, С.Бандері — у Львові, князю Потьомкіну — в Миколаєві. Таємниче зникнення Пам'ятного знака воїнам УПА в Харкові нагадало “війну із пам'ятниками” часів перебудови. Та й самі факти установки пам'ятників, що вочевидь не може відбутися без відповідного рішення органів влади, сприймаються передусім як політико-ідеологічна, а не гуманітарна акція.

Актуалізація ставлення до минулого була відмітною рисою передвиборчої кампанії 2007 року. Партії та блоки закликали “пам'ятати своє минуле”, по-різному акцентуючи закладені у цьому слогані смисли. Так, актуальне *минуле* артикулювалося як підґрунтя ідентичності. *Пам'ятати* — означає періодично згадувати, підтверджувати статус гідної пам'яті людини чи події; такий смисл актуалізували заклики до участі в ритуалізованих діях, церемоніях комеморації (мітингах, ходах, інших формах шанування героїв і жертв). Зрештою, пам'ятати *своє* минуле — означає правильний вибір серед істинних і хибних героїв минулого.

Своєрідною вершиною звернень до минулого в контексті політичних протистоянь виявилися виступи президента В.Ющенко в День пам'яті жертв голодоморів 23 жовтня 2007 року в Харкові. Розвиваючи владні ініціативи в плані увічнення пам'яті жертв трагедії, президент наголосив необхідність створення меморіалів пам'яті жертв голодомору в Києві та Харкові. Зазначалася також потреба у зміні самого характеру знання й уявлень про голодомор, просування від міфів і замовчувань до достовірних наукових

знань, документальних свідчень і правди кожної сім'ї, що втратила близьких¹. Відтак визнання жертв голодомору має стати найважливішим актом самосвідомості української нації, трагедію якої слід розцінювати нарівні з усесвітньо визнаним Голокостом.

Переходячи від цілей до засобів їх досягнення, президент не шкодував дієслів на кшталт маємо й повинні. Він оголосив активне і системне проведення в життя цих ідей *обов'язком влади* незалежно від того, які настрої й думки з цього приводу наявні в суспільстві². Цю вимогу, за словами президента, буде закріплено в законі про кримінальну відповідальність за заперечення голодомору як геноциду українського народу, що буде внесений президентом на розгляд парламенту.

Таким чином, авторитет глави держави поєднав тут ставлення до минулого й актуальну позицію індивіда у владній структурі (зазначені заяви були зроблені на засіданні Координаційної ради за участю всіх голів обласних державних адміністрацій) і в соціальному просторі загалом. Іншими словами, ставлення до минулого — це вже не особиста справа кожного, а вивчення української історії не завершується оцінкою за шкільний чи інститутський курс, тепер воно безпосередньо пов'язане сьогоднішнім і майбутнім і максимально політизоване.

Однак актуальність цієї теми не вичерпується її затребуваністю в межах політичної риторики. *Позаполітичні форми проблематизації* історії й минулого в українському суспільстві також присутні, хоча рідше впадають в очі журналістів і не потрапляють на телеекрани. Вони частіше пов'язані з *локальними історіями*: промислового підприємства, регіону чи області, окремої інституції і відзначені святкуваннями, публікаціями й дискусіями “місцевого значення”, але не тільки. Приписування значимим подіям атрибутів “історичного” дискурсу (“перший український”, “найстарший в Україні”, “історія українського...” тощо) передбачає легітимацію не лише в рамках “локальної історії”, а й у рамках історії України, хронологічні, територіальні, події тощо, рамки якої поки що не в усьому вочевидненні для повсякденного мислення.

Нещодавно автоспортивна громадськість в Україні обговорювала питання стосовно того, чи можна вважати автомобільні перегони Одеса–Миколаїв–Одеса 100-літньої давнини (8 вересня 1907 року) днем народження автоспорту в Україні³. Ці змагання були першими такого штибу в Російській імперії, що є загальноновизнаним фактом. Відносини наступності

¹ “Давайте ми побачимо не міф, не легенду вчорашнього дня, а правду, що заторкнула кожна сім'ю”, — сказав президент // Прес-служба Президента України Віктора Ющенка, 17:50 23 ЖОВТНЯ 2007.

² “Святою справою має бути гідне увічнення голоду. Це обов'язок влади, незалежно від того, розуміє це громада чи ні”, — сказав президент в інтерв'ю харківським тележурналістам (див.: <<http://news.mediaport.info/city/2007/46145.shtml>>).

³ Некрасов В. Пробег через 100 лет. — <<http://www.autocentre.ua/article/11670.html>>.

між сучасними змаганнями та пробігом 100-літньої давнини також були встановлені авторами цитованої статті без зайвих ускладнень¹.

Значно більше питань учасників Інтернет-форуму викликала прив'язка обговорюваної події до української історії. Країна проведення змагань — Російська імперія; учасники пробігу — французи та жителі Одеси; автомобілі — італійські й німецькі; організатори — міський голова Одеси та фірми-виробники автомобілів; мова джерела інформації (газета “Одесские новости”) — російська. Не виявивши тут звичних (номінальних, етнічних чи дискурсивних) “атрибутів українського”, учасники обговорення спинилися на питанні щодо достатності й обґрунтованості територіального критерію *символічної* точки відліку історії автоспорту в Україні.

Таким чином, актуальність аналізу ставлення до минулого не обмежується політизацією, застосуванням образів минулого як символічних маркерів у політичних протистояннях. Вона, на мій погляд, пов'язана із ширшим контекстом соціокультурних процесів в українському суспільстві, яке і далі конструює свої символічні засади, зокрема й в історичному контексті.

Ставлення до минулого: між історією та пам'яттю

Звернення до минулого, його періодична актуалізація, здатність “його знову “запитувати” і по-новому інтерпретувати “відповіді””, як зазначає Б.Дубін [Дубін, 2007 б], є ознаками й умовами здорового відтворення суспільства. Це означає неприйняття монополії історичної науки на формування й поширення уявлень про минуле, бачення проблеми “минулого” як міждисциплінарної і необхідність вживання *спеціальних понять*, що вможливають таке бачення. Інакше кажучи, ця проблематика потребує поняттєвого ряду, який дає змогу пов'язати соціокультурні явища, індивіда і групу в їх актуальному, “сучасному” стані — з одного боку, й історію, минуле — з іншого. Із цим пов'язане звернення до поняття *пам'яті*, котре, як показав *Моріс Хальбвакс*, не обмежується індивідуальною свідомістю і виходить за дисциплінарні рамки психологічної науки [Хальбвакс, 2005].

Відштовхуючись від “спогадів”, Хальбвакс обґрунтовує їхні групові форми існування і розподіли, тобто колективну *пам'ять*. Вона існує завдяки відносній відкритості індивідуальної (автобіографічної) пам'яті для зовнішніх вражень, спогадів близьких, членів групи, а також завдяки безперервності життя групи, об'єднаної навколо спільного інтересу. Образи значимих подій минулого, сформовані переживаннями очевидців і трансльовані через “живий і безпосередній контакт” [Хальбвакс, 2005], конституують групу і забезпечують безперервність її існування. Виснаження цих образів, утрата значимості подій сигналізують про розрив традиції та руйнування

¹ У сучасній термінології перегони мали б класифікуватися як ралі: є роздільний старт, хронометраж на фініші, екіпажі з двох людей. Відсутність “легенди” за заданих початкового і кінцевого пунктів змагання дає змогу авторам статті уточнити свій висновок і назвати його ралі-рейдом.

групи. При цьому зміна набору значимих подій і образів минулого, забуття і перетворення пам'яті являють собою зміну групи.

Різноманітні групи суспільства культивують різні пам'яті, котрі у своїй сукупності становлять пам'ять суспільства, або *соціальну* пам'ять. І хоча Хальбвакс застосовує це поняття без лапок, це радше метафора, що віддзеркалює складне зчленування кінцевих життів окремих груп і безперервності життя суспільства, функцію підтримки безперервності життя соціального цілого шляхом мнемонійних практик.

Історична пам'ять, ототожнювана з історією, завершує ряд пропонуванних Хальбваксом понять і, із його точки зору, є не зовсім удалим конструктом. Об'єктивована у спеціальних текстах, історія відповідає потребам суспільства відображати зміни, що з ним відбуваються. У цьому принципова відмінність змісту історичної та колективної пам'яті, де остання зорієнтована на подібності й підтримку самототожності групи¹.

Проте зваблюючи глибиною інтуїції та перспективами аналізу, що відкриваються, категорії Хальбвакса потребують подальшої інтеграції в систему категорій опису групи, соціокультурної зумовленості свідомості, а також детальної операціоналізації. Найзначимішими тут є концепти ідентифікації (й ідентичності), інституціоналізації (й легітимації) та влади (передусім символічної влади), що визначило й подальші дискусії².

У перспективі категорій Хальбвакса *ставлення до минулого* може бути зрозуміле як функція пам'яті групи, до якої належить індивід. Базові оцінки подій і персонажів минулого, відтак, скоординовані на груповому і соціальному рівні актуальної ідентифікації. Вони містять інформацію про соціальну позицію групи і сліди “попередніх символічних битв” П.Бурдьє з приводу визнання “групових” героїв і подій “історичними”, тобто значимими для всього суспільства.

П'єр Нора конкретизує проблематику пам'яті, розташовуючи її у просторі соціально-історичних змін французького суспільства другої половини ХХ століття і — ширше — сучасного суспільства. Він розглядає умови актуалізації пам'яті, передумови “меморіальної доби”, коли *вірність минулому* міцно пов'язується із відчуттям належності до спільноти, колективною й індивідуальною свідомістю, пам'яттю й ідентичністю [Нора, 2005]. Такий підхід дає змогу типологізувати ставлення до минулого у зв'язку із соціально-економічними, ідеологічними, соціокультурними процесами, що їх переживає дане суспільство, розпізнавати його за низкою провідних симптомів.

“Традиційне” (за словами П.Нора) ставлення до минулого характеризується історичною самосвідомістю, монополією історика, історичної науки на інтерпретацію минулого. На цій підставі формується єдиний смисл минулого, велика “історія батьківщини, яка заслуговує, щоби заради неї жертвували життям” [Нора, 2005]. Сакральна історія заміняє собою

¹ У ряду понять, започаткованому Хальбваксом, крім історичної пам'яті можна назвати також культурну пам'ять і національну пам'ять; розмежування між ними не завжди чіткі (див., напр.: [Ассман, 2004].

² Див, напр.: [Olic, Robbins, 1998].

релігійний катехізис і стає легендою, потужним двигуном інтеграції й згуртованості національної спільноти. Пам'яті груп, точніше, меншин (Нора називає у цьому разі робітників, євреїв, монархістів, бретонців, корсиканців, жінок) посідають підпорядковану позицію в цій схемі традиційної (французької) ідентичності. Тут “лице” минулого залежить від цілей майбутнього, що можуть бути зрозумілі як реставрація минулого, прогрес чи революція. Орієнтація на одну із цих схем дає можливість організувати події в історичний наратив, а з іншого боку — визначає її (історії) телеологічний характер.

“Пришвидшення історії”, переваження в сучасному суспільстві процесів змін над сталістю робить майбутнє невизначеним, порушує лінію зв'язку минуле-сьогодення-майбутнє, позбавляє минуле опори в майбутньому і накладає на сьогодення “обов'язок пам'яті”, як зазначає Нора. Пам'ять успішно конкурує з історією, а в деяких випадках витискує її й стає центральною ідеєю *нового* ставлення до минулого: саме пам'ять має допомогти рефлексійному теперішньому відшукати свою ідентичність. Важливо зрозуміти, що зверненню до пам'яті передують усвідомлення розриву зв'язку із колишнім світом, його втрати. Ефект “акумуляції” пов'язаний із відчуттям втрати і веде до “роздмухування” функції пам'яті, гіпертрофії її установ і знарядь (музеїв, архівів, бібліотек, колекцій, комп'ютерних каталогів, банків даних, хронологій тощо) [Нора, 2005].

Іншою передумовою *панування пам'яті* як ставлення до минулого є “демократизація” історії, широкий рух емансипації в сучасному світі, що заторкують як народи й етноси, так і групи й окремих особистостей. Нора розкриває цей процес через ідею про три різновиди деколонізації: *всесвітньої*, пов'язаної з розпадом колоніальних імперій; *внутрішньої*, властивої західним суспільствам і пов'язаної з емансипацією меншин (сексуальних, релігійних, регіональних тощо); *нарешті*, ідеологічної, пов'язаної зі зверненням звільнених народів до спотворюваної або забороненої раніше традиційної пам'яті (сюди Нора відносить Росію, Східну Європу, Балканські країни, Латинську Америку та Африку). Пам'ять тут несподівано здобуває “престиж демократії й протесту” [Нора, 2005] порівняно з історією, що перебуває в руках влади і вчених.

Зміна типів ставлень до минулого пов'язана також зі змінами актуальної моделі соціального часу, зокрема — з відмовою від революційної *моделі часу*. У Франції, як зазначає Нора, кінець революційної ідеї був пов'язаний з ідейним крахом марксизму, дискредитацією Радянського Союзу і занепадом комуністичної партії (хоча, мабуть, це не всі передумови). Ідея революції охоплювала волю до розриву з минулим, готовність скасувати, заборонити ба й знищити ті його сліди і залишки, які не знадобляться в майбутньому. Протилежністю розриву стала реабілітація традиції, причому такої, що назавжди втрачена, а відтак дуже цінна. Отже, революційну модель часу замінює культ *традиції*, історична самосвідомість перетворюється на соціальну свідомість спільнот, що згадують.

Таким чином, *поняття історії й пам'яті* асоціюються із двома стратегіями конструювання і використання минулого, що характеризуються різними станами соціокультурного цілого. Змішання, механічне поєднання

цих понять, наприклад визначення історичної пам'яті як масового знання про минуле соціальної реальності [Савельєва, Полетаєв, 2003], є неплодним і призводить до заплутування ситуації дослідження, фактично нейтралізуючи аналітичний потенціал того і того поняття.

Ставлення до минулого в сучасному суспільстві можна зрозуміти як *привласнення* (апропріацію), перетворення минулого на спадщину (heritage) як наслідок усвідомлення розриву з ним, зазначає Д. Лоуенталь [Лоуенталь, 2004]. Мотиви такого звернення різноманітні: розуміння, збагачення, втеча — але центральним є потреба в ідентифікації. Актуалізація минулого заторкує різні форми знання про нього, включно з історичною наукою, і способи його застосування (туризм, медіа, освіта), зорієнтовані на події й матеріальні сліди минулого, що більшою мірою усвідомлені масовими уявленнями як предмет історичної зміни.

Поль Рікер звертає увагу на “історичний стан”, тобто переживання незручного, незрідка нестерпного *минулого*, осмисленого в його зв'язку із актуальним станом суспільства [Рікер, 2004]. Пам'ять, що функціонує на соціальному рівні і підпорядковується завданням колективної ідентичності, зазнає ідеологічної маніпуляції, “зловживання пам'яттю”, “зловживання забуттям”. Про небезпеки використання минулого в моральній і політичній царинах говорить і П. Нора: емансипація групи, що одушевляє і сакралізує її пам'ять, може переростати у свою протилежність, орієнтувати на замкнутість, виключення, перетворювати пам'ять на знаряддя війни [Нора, 2005].

Іншими словами, спільнота, яка використовує пам'ять в обґрунтуванні своєї ідентичності, також опиняється перед перспективою активного конструювання, переосмислення, ревізії минулого. Розглядувані у просторі множинності спільнот і їхніх пам'ятей, ці стратегії конструювання із необхідністю конкурують, піддаються критиці й моральному аналізу¹.

Ставлення до минулого: визначення поняття

У рамках *соціології знання* минуле визначають як особливий тип соціальної реальності, що виключає безпосереднє звернення до нього і дається нам шляхом об'єктиваций [Савельєва, Полетаєв, 2003]. Будь-який опис людських дій виявляється описом минулого, оскільки дії мають моментальний характер і вже здійснені до моменту розповіді. Здатність людей називати події такими, що сталися в минулому, приписувати їм цей статус пов'язана з переживанням відмінності або тотожності предмета обговорення й актуальної реальності, сучасності.

Конструкція минулої реальності (минулого) визначається конструкцією теперішнього і його завданнями. Зокрема, завдання розвитку, зміни, а також усвідомлення змін, що відбуваються, активізують звернення до минулого як у формі спеціалізованого знання (історії), так і у формі масових знань про минуле, повсякденних і професійних (філософських, релігійних, ідеологічних, суспільно наукових). Увага в цьому разі приділяється образам

¹ Спостереження за такими процесами привертали увагу Т. Адорно (див.: [11]).

минулого і специфічним джерелам про минулу реальність — на протипагу тій частині минулого, яка є частиною теперішнього.

На це звертає увагу М.Вукшот, який виокремлює три типи минулого. Практичне, утилітарне минуле є частиною теперішнього (“Будинки, в яких ми живемо, книжки, які ми читаємо, вислови, які ми повторюємо” [див.: Савельєва, Полетаєв, 2003: с. 227]). Друге минуле — зафіксоване — утворюють продукти людської діяльності, що сприймаються як створені в минулому (раритети, антикваріат). Минуле третього типу — сконструйоване — фізично не присутнє у теперішньому, представлене у свідомості й уяві через історичні тексти, різноманітні свідчення, мистецтво, медіа тощо. Іншими словами, для подій і персонажів бути частиною минулого, мати статус “минулого” (а не, приміром, старого, застарілого) означає бути соціально сприйнятими у співвіднесенні з образом минулого, в категоріях минулого. Таким чином, набуття цього статусу подією чи персонажем залежить не від кількості років, що віддаляють їх від актуального теперішнього, а від наявності сконструйованого і легітимного образу події і персонажа та смислів, визнаних значимими в категоріях минулого.

Таке бачення поміщає в центр уваги *символічну роботу* соціокультурного цілого зі створення й організації минулого, підтримки й відтворення актуальної його картини або її реформування, переформулювання. Мертва людина перетворюється на знак, як зазначає М.Ямпольський, читаючи міркування Жоржа Батая з приводу жертвопринесення [Ямпольський, 1991]. Так само й події, йдучи з теперішнього, стають знаками тексту минулого, інтегруються в його образ і здобувають безсмертя в адекватній інтерпретації. При цьому незліченні факти й особи, зайві або такі, що не вписуються за смислом в актуальні синтагми минулого, піддаються забуттю. Аналогічні процеси відбуваються і з речами, одні з яких потрапляють до музею, а інші — на смітник, що не виключає, втім, їхньої подорожі у зворотному напрямі.

Іншими словами, “робота пам’яті” (за словами Рікера), опрацювання минулого (у категоріях Адорно), як і процеси історичної самосвідомості й соціальної пам’яті, — це “робота” над символами і значеннями. Це робота культури, де інтерпретація того чи того знака визначається у співвідношенні з базовими цінностями культури, а воля колективів, окремих особистостей і влада інститутів є лише аспектами цього процесу. Шлях здобуття знаком, на який перетворилися минулі події та персонажі, інтерпретації і символічного місця в картині минулого — це боротьба інтерпретацій, боротьба за інтерпретації, перспективи якої пов’язані з інтересами і соціальною силою агентів-інтерпретаторів, або один із аспектів символічної боротьби.

Таким чином, *ставлення до минулого* можна визначити як *сукупність значень тих чи тих символів (знаків) минулого*, відтворених індивідами за допомогою спонтанних висловлень, емоційних оцінок, культурних текстів (щоденники, листи, мемуари тощо), різноманітних поведінкових реакцій (зокрема участі в комеморативних практиках і ритуалах), а також думок, що їх з’ясовують із застосуванням спеціальних дослідницьких процедур.

Значення символів минулого принципово множинні, доступ до конкретних значень зумовлений соціокультурним досвідом індивіда, його по-

зицією і доступом до каналів поширення цих значень. З цієї точки зору ставлення до минулого — це сприйняття *історичних подій і персонажів*, де фільтрами, що опосередковують селективний процес, виступають адекватні й доступні з позиції індивіда символи минулого. Прийняті й легітимовані символи, таким чином, визначають ставлення, або вужче — оцінку, що її індивід може дати історичній події чи персонажу. Такий підхід уможливорює в теоретичній конструкції “*ставлення до минулого*” врахування можливості “мертвих зон” або “сліпих плям” у сприйнятті будь-яких історичних подій, а також процеси “міграції” таких зон¹.

Для визначення *характеру ставлення до минулого* важливими є не тільки значення та символи, приписувані окремим подіям і персонажам, а й технології символізації, що характеризують конкретні моделі минулого, моделі пам’яті й історичної свідомості. Так, для “історичної самосвідомості” (у розумінні Нора) з його монополією історика й інтересів національної держави на створення образу минулого актуальними є *символи величі, подвигу, героїства*, а також поділ та *ієрархія символів* офіційної національної історії й неофіційних групових пам’ятей. Референтом домінантних символів тут є національна держава, суспільство загалом, а провідною формою репрезентації — монументальні споруди, пам’ятники, офіційні комеморативні заходи (державні свята).

Для доби “демократизації історії” (у категоріях Нора) характерним є *подолання* ієрархії загальнозначимих і локальних, або неофіційних символів минулого; відношення їх із вертикальних тяжіють до горизонтальних. А в контексті емансипації різноманітних спільнот і груп особливого значення набувають символи *травми, трагедії, страждань, жертви*. Це не означає виключення, наприклад, символів героїства з арсеналу символічної політики: поступово виявляються герої з новою референцією (локальні, групові), але цей процес потребує значно більшого часу. Розширюється (насамперед за рахунок локальних спільнот, зацікавлених груп) перелік агентів символічного продукування, змінюється естетична парадигма меморіальних споруд (одна з тенденцій у цьому випадку — рух від безособового пафосу до персоніфікації, безпосередності переживань).

Спаяність, зчленованість проблематик ставлення до минулого, соціокультурних змін та ідентичностей змушує особливу увагу звертати на *характер груп* (спільнот), що мають тенденцію активно вступати у символічну боротьбу за минуле. У контексті завдань операціоналізації поняття “ставлення до минулого” можуть виникати певні питання. Які із групових належностей за умов актуалізації пам’ятей найбільш значимі для індивіда: групи первинної чи вторинної соціалізації — територіальні чи етнічні, професійні чи гендерні, стильові тощо. На мою думку, пряму відповідь на ці питання вможливорює лише аналіз конкретної ситуації, проте актуалізовані в даному контексті групи чи спільноти матимуть спільні характеристики.

¹ Про ці процеси пише Б.Дубін, аналізуючи ставлення в сучасній Росії до подій 1990 року. Зокрема, відхід зі сцени радянського суспільства як активного суб’єкта колективної свідомості “стирає з пам’яті” суспільства також пов’язані з цим події (див.: [Дубін, 2007 в]).

Група має усвідомити зміни як розрив із минулим, а символи минулого — як ресурс інтеграції й ідентифікації групи та включення її у символічну боротьбу. Якщо, як стверджують С.Макеєв і А.Патракова [Макеєв, Патракова, 2004], оцінка трьох модусів часу в період травмувальних змін має “першорядне значення серед параметрів, що конституують установки й орієнтації індивідів”, то актуалізація пам’яті й символів минулого відбувається за інших умов. Так, на відміну від песимістичних настроїв на тлі незадоволеності наявними умовами життя, стратегій повернення до колишніх принципів взаємодії, також пов’язаних зі зверненням до минулого, актуалізація пам’яті є наслідком прийняття змін і освоєння актуалізованих, доступних завдяки змінам символічних засобів і стратегій (у даному випадку — символів минулого).

Ставлення до минулого і використання минулого

Застосування позначеного вище трактування поняття “ставлення до минулого” щодо аналізу процесів сучасного українського суспільства має враховувати низку особливостей використання минулого і ставлення до минулого.

Виникнення і становлення незалежної української держави, безумовно, є провідним чинником символічних трансформацій. Власне, йдеться про виникнення української держави *як нового суб’єкта символічного конструювання*, що неминуче означає необхідність переформулювання значимих для суспільства й окремого індивіда символів у нових категоріях. І ці процеси розгортаються також у сфері осмислення минулого, історії, пам’яті. Інтереси незалежної української держави у царині символічного актуалізують, створюють й інші суб’єкти символічного конструювання (локальні, територіальні, окремі організації, рухи, політичні партії тощо). Процеси змін у сфері домінантних символів (державні символи, державна мова, державні свята тощо) неодмінно впливають на позиції у символічному просторі окремих спільнот і груп (посилують, нейтралізують, послаблюють, ускладнюють). Яскравий приклад цього — дискусії й виступи з приводу мовного питання, статусу російської мови тощо.

Разом із цим спостережувані тенденції емансипації груп символічних інтересів і ширший контекст політичних, економічних, соціальних трансформацій пострадянського періоду в Україні не дають достатніх підстав для застосування аналітичної моделі П’єра Нора, який розрізняє епохи “історичної самосвідомості” і “торжества пам’яті”. З моєї точки зору, сучасна ситуація символічного конструювання минулого в Україні демонструє *накладання тенденцій “домінування історії” і “домінування пам’яті”*. Ми спостерігаємо активні кроки держави з опертям на авторитет історичної науки (наприклад, у згадуваній вище тематиці Голодомору) і відповідні їм меморіальні стратегії й стилістику репрезентацій (скажімо, встановлення монументів, введення загальнодержавних днів пам’яті). З іншого боку, практика встановлення пам’ятників демонструє меморіальні тенденції різноманітних груп інтересів поза політичним полем (наприклад, “Футбольний м’яч” у Харкові або скульптуру Джона Юза в Донецьку [Міхеева, 2006]).

Формуються й інші позаполітичні групи символічних інтересів (альтернативні варіанти ідеологізованої пам'яті [Портнов, 2007]) стосовно минулого, пов'язані з туризмом, культурною індустрією, окремими сферами діяльності. Іншими словами, дослідження має враховувати можливості активної ролі суб'єктів як загальнодержавного, так і локального рівнів, як інституціоналізованих груп, так і тимчасових об'єднань, владних інститутів, наукових організацій, окремих індивідів тощо.

Ще одним аспектом специфіки української ситуації щодо минулого є регіональні *відмінності*. Неоднорідності соціокультурного простору українського суспільства (мовні й культурні, історичні, природно-географічні, економічні тощо) впливають на те, як переживаються й осмислюються населенням пострадянські трансформації, які засоби символічної боротьби актуалізуються і якою мірою. Слід зважати на те, яка з моделей ставлення до минулого (грунтована на історії або на пам'яті) є в конкретному регіоні домінантною. Зокрема, численні відмінності у ставленні до минулого Сходу і Заходу України пов'язані з революційною моделлю часу, що не втрачає актуальності на Сході (у категоріях П.Нора) і орієнтацією на символи й стилістику репрезентації, властиву офіційній історії. Тому, на мій погляд, на Сході слабо підтримуються символи жертви і травми, а на Заході відкидаються символи величі і подвигу. Зв'язок цих реакцій із “російсько-радянською” чи то “українською” парадигмами (наративами) історіографії, на чому наполягає, приміром, В.Середа [Середа, 2006], зумовлений не так укоріненістю відповідної парадигми в регіональній історичній свідомості, як використання самими цими парадигмами відповідних технологій символізації. Це, внаслідок розглянутих вище причин, визначає міру значимості для населення окремих регіонів ставлення до минулого як одного з аспектів соціальних уявлень (що дістає виявлення й у готовності відповідати на запитання про історичні особистості або у рівні поінформованості про історичні події), і лише потім — відтворення певних значень символів минулого (що виражається вже в оцінці діяльності конкретних історичних особистостей і подій).

Важливим аспектом ставлення до минулого в сучасній Україні є “*російський вплив*”, а точніше — реакція на суттєві відмінності у домінантних стратегіях використання минулого в Росії й Україні. Завдяки близькості культур і мов, білінгвізму і домінуванню російської мови в повсякденному спілкуванні значної частини населення, відкритості українського інформаційного простору для російськомовних медіа й іншим чинникам, українські глядачі виявляються “інтерпретаційною аудиторією” і реципієнтом “російського досвіду”, зокрема тих процесів зміни ставлення до минулого, передовсім — радянського, що фіксується багатьма дослідниками¹. Тут центральним елементом змісту стає ідеалізація радянського (“брежнєвського”), а конструювальним принципом — соціальне спрощення, репродукція шляхом витиснення пам'яті про зміни, цінність порядку і стабіль-

¹ Про те, що дивитися російське телебачення і поділяти його цінності — це не одне й те саме (на прикладі Литви), див.: [Малюкевічюс, 2007].

ності [Кустарев, 2005; Тарощина, 2008; Дубин, 2005; Дубин, 2006 а, б; Дубин, 2007 а].

Ставлення українських студентів до минулого: актуальні конфігурації символів минулого

Підсумовуючи огляд теорії й аналізу практики використання минулого в українському суспільстві, можна сказати, що найпомітнішою, відпрацьованою пояснювальною схемою зараз є метафора відмінностей, іноді драматизованих до “розколу”. При цьому час і простір (в образах минулого і регіональних відмінностей) немов віддзеркалюються один в одному, перетікають одне в одне, замикаються одне на одному. Це свідчить про дефіцит пояснювальних конструкцій, а також про спрощеність символічних моделей, що закладаються в підґрунтя аналізу. Реальність дає складніші сполучення, зокрема й розглянутих вище базових символів “українське” і “радянське”, що підтверджується розширенням бази аналізу і порівняння, в тому числі міжрегіонального¹.

Ця точка зору дістає підтвердження під час аналізу преференцій та оцінок сучасним українським студентством історичних постатей і діячів минулого. Наведені далі дані були отримані в перебігу дослідження “Вища освіта як чинник соціоструктурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств”, здійснюваного кафедрою соціології Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна під керівництвом Л. Сокурянської. У процесі анкетного опитування студентам пропонували оцінити історичні постаті як героїв чи антигероїв². Студентська аудиторія становить особливий інтерес у контексті досліджень ставлення до минулого з кількох причин. Молодь — найперспективніший сегмент цільової аудиторії стратегій конструювання символічного простору українського суспільства. Радянське минуле вже не є об’єктом їхнього особистого досвіду, воно представлене лише опосередковано — через спілкування в сім’ї, колі близьких і специфічні культурні продукти та практики (фільми, рекламу, підручники, книжки, пам’ятники, ритуали, комеморативні заходи тощо). Виходячи з цього був сформований перелік історичних постатей, яких студентам пропонували оцінити: Бандера, Петлюра, Сталін, Мазепа, Ленін, Хмельницький. А персонажі близької за хронологією радянської історії (наприклад, Хрущов, Брежнев, Щербицький) не були включені до опитувальника.

Формулювання запитань до респондентів не містили нагадувань про події, з якими асоціюються історичні постаті, а відтак і “підказок” на користь певної історіографічної парадигми, версій історії (наприклад, української або радянської). Імена історичних персонажів фігурують тут як символи, знаки минулого, а результати оцінки їх респондентами дають підстави

¹ З цієї точки зору цікавим є варіант соціальної свідомості на Буковині, що мирно поєднує українську ідентичність і позитивне ставлення до радянської історії.

² Опитування проведено у лютому–травні 2007 року серед студентів IV курсів 31 вищого навчального закладу у чотирьох регіонах України (Центр, Схід, Захід, Південь); вибірка (N = 3057) проста районована; похибка вибірки не перевищує 2%.

говорити не так про рівень і характер історичних знань (свідомості), інтегрування певних традицій конструювання історії, як *про кумулятивний ефект стратегій різноманітних інституцій і агентів, що апелюють до минулого*. Розцінювати результати в такому ключі дає змогу акцент, що міститься в запитанні, на особисту думку респондента і відсутність вказівки жодною іншою інстанцією оцінювання (наприклад, “для історії України” або “українського народу”, “вітчизняної історії”, “нашої історії” тощо). З тією самою метою у запитаннях використовували універсальну категорію “герой”, що є прийнятною як для академічного, так і для політичного та повсякденного дискурсу минулого. З іншого боку, поняття “герой” як культурна категорія (зокрема категорія масової культури: герої фільмів, телесеріалів, літератури чи комп’ютерних ігор добре відомі молодіжній аудиторії), що блукає в контекстах “позитивний–негативний” і “головний–другорядний”, також сприяє широкому глумаченню запитань дослідження. Тобто теза щодо “віртуального співіснування з минулим” для молодіжного¹ студентського середовища видається найменш проблематичною, тому ця аудиторія становить інтерес для перевірки гіпотез несумісності нинішньої радянської версії минулого і регіональних відмінностей у ставленні до минулого (узагальнені результати опитування містяться в табл. 1).

Таблиця 1

Оцінка історичних постатей як героїв або як антигероїв, %, N = 3057

Історичні постаті	Герой	Важко сказати	Антигерой	Не знає такого	Не відповіли
Богдан Хмельницький	79,2	11,6	3,1	1,4	4,7
Іван Мазепа	56,8	23,2	10,7	3,4	5,9
Симон Петлюра	31,0	37,5	16,1	9,7	5,7
Степан Бандера	30,9	34,1	19,6	10,1	5,2
Володимир Ленін	26,0	27,8	38,7	1,7	5,7
Йосип Сталін	13,4	18,9	60,8	1,6	5,3

Лідирують у статусі “героя”, за результатами опитування українських студентів, Хмельницький (79,2%) і Мазепа (56,8%). Максимальне визнання як “антигерой” здобуває Сталін (60,8%). Петлюра і Бандера виявилися найскладнішими для визначення постатями, вони передують за показником “важко сказати” (37,5% і 34,1% відповідно). Ієрархія історичних “героїв” виявляє переважні симпатії до українських персонажів порівняно з радянськими. Хмельницького називають героєм понад дві третини опитаних, Мазепу – понад половину, Бандеру і Петлюру – близько третини, Леніна – майже чверть респондентів, а Сталіна – вдвічі менше, ніж Леніна. При цьому Хмельницький і Сталін, котрі могли співвідноситися з радянською версією минулого, удостоїлися протилежних оцінок. Мабуть, героїв обирають за етнонаціональною ознакою, що почасти підтверджується результатами

¹ У категоріях Ж.Дельоза, пам’ять – віртуальне співіснування [Делез, 2000].

кореляційного аналізу. Серед тих, хто повною мірою відчуває себе “представником своєї національності”, Хмельницького вважають героєм 85,5%, а серед тих, хто не відчуває себе таким, — 75,5%¹. Перші визнають Сталіна героєм у півтора раза рідше за других (13,2% проти 22,8%). При цьому значимих зв'язків із ідентифікацією з громадянами України не спостерігається.

Група українських історичних постатей диференціюється за рівнем підтримки їх як героїв. Для Хмельницького і Мазепи “рейтинг героя” перевищує “рейтинг антигероя” у 7 і 5 разів відповідно. При оцінюванні Бандери і Петлюри думки розділилися не настільки точно: показник “важко сказати” у цих випадках вищий, ніж за іншими варіантами відповідей, хоча готових визнати їх героями вдвічі більше за прихильників протилежної думки. Як бачимо, неоднозначність оцінок розподіляє “українських героїв” за хронологічною ознакою: чим “старший” персонаж, тим більшою для нього є ймовірність бути названим героєм; чим ближче він у часі до сьогодення, тим більше приводів для вагань.

Отже, репрезентовані переліком історичних постатей персоніфіковані символи українського минулого, за результатами опитування студентів, виявляються диференційованими. Разом із тим обґрунтування характеру і чинників цих відмінностей через звернення до актуальних ідеологічних (політичних або академічних) контекстів не є, на мій погляд, вичерпним. Мову слід вести про *внутрішню неоднорідність українського символічного простору, що перебуває* в процесі становлення, зокрема й українського минулого як одного із його “сегментів”. У такому разі можна перенести на символи минулого ідеї стосовно зв'язку символу і культури, висловлювані Ю.Лотманом [Символ, 2001]. Символ пов'язаний із пам'яттю культури і пронизує її хронологічні пласти, володіючи водночас тривалістю власного культурного життя і реагуючи на впливи актуального культурного контексту. Тобто оцінки історичних постатей як персоніфікованих символів минулого зіставні із різними хронологічними пластами української культури. Для масової свідомості символи минулого й оцінки їх (наприклад, “Ленін-герой”, “Бандера-герой”) неоднорідні в плані їхньої семантичної та “публічної” кар'єри, і підтримка їх потребує різної культурної компетенції.

Як один із індикаторів характеру культурної компетенції, затребуваної різноманітними символами і їхніми оцінками, розглядалася стаття респондентів, які оцінюють історичні постаті. Переважання чоловічого вибору в підтримці символу минулого засвідчує переважно політичний характер цього вибору (тут я спираюся на ідеї П.Бурдье [Бурдье, 1993 а, б]). Відсутність статистично значимих відмінностей між частками чоловічої та жіночої аудиторії, що обирає варіант оцінки, а також переважання частки жіночої аудиторії говорить про здебільшого етичний характер вибору. У контексті нашого дослідження опозиція політичний-етичний може бути трансформована в опозицію інноваційний-традиційний. Уведення цієї опозиції як виміру символічного простору українського минулого дає змогу навести його рухливим через виявлення “слідів” змін в окремих оцінках, котрі й утілюються в характері культурної компетенції, затребуваної тією чи тією оцінкою.

¹ *Відмінності статистично значимі на рівні 1%.

Таблиця 2

**Відмінності в оцінках історичних постатей,
що їх надано жінками та чоловіками, %**

Історичні постаті	Герой		Важко сказати		Антигерой		Не знаю такого		N	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Хмельницький	83,12	83,06	11,28	12,93	3,79	2,84	1,81	1,18	1268	1617
Мазепа	62,83	58,26**	21,34	27,41*	11,67	11,01	4,16	3,32	1251	1596
Бандера	37,77	28,4*	29,61	41,34*	23,44	18,00*	9,18	12,02*	1263	1606
Петлюра	35,67	30,84*	34,96	43,88*	18,68	15,42**	10,69	9,86**	1253	1602
Ленін	27,17	27,83	25,10	33,21*	45,82	37,27*	1,91	1,69	1255	1599
Сталін	16,18	12,40*	17,84	21,68**	64,16	64,36	1,82	1,56	1261	1605

* Відмінності статистично значимі на рівні 1%.

** Відмінності статистично значимі на рівні 5%.

До поля переважання “жіночого вибору” (табл. 2) потрапляють оцінки “важко сказати” щодо таких історичних постатей, як Мазепа, Бандера, Петлюра, Ленін, Сталін, а також варіант оцінки Бандери як “невідомого”¹.

У полі “інноваційного” вибору виявляються такі оцінки персоніфікованих символів, як “Мазепа-герой”, “Бандера-герой”, “Бандера-антигерой”, “Петлюра-герой”, “Петлюра-антигерой”, “Петлюра-невідомий”, “Сталін-герой” і “Ленін-антигерой”.

У полі “традиційного” вибору, де частки жінок та чоловіків, які відповіли, статистично рівні, опиняються такі оцінки, як “Ленін-герой” і “Ленін-невідомий”, “Сталін-антигерой” і “Сталін-невідомий”, “Мазепа-антигерой” і “Мазепа-невідомий”, а також “Хмельницький-герой”, “Хмельницький-антигерой”, “Хмельницький-невідомий”.

У контексті опозиції інноваційність-традиційність цікаво порівняти оцінки постатей Леніна і Сталіна. У полі традиційного вибору виявляються протилежні оцінки їх: “Ленін-герой” і “Сталін-антигерой”, причому першу підтримують майже втричі рідше за другу. Водночас оцінки “Ленін-антигерой” і “Сталін-герой” потребують певної сміливості й упевненості, тобто опиняються в полі інноваційного вибору, і при цьому підтримка першої з цих оцінок більш ніж удвічі сильніша, ніж другої. Ленін і Сталін – символи радянської історії, але з різними “кар’єрами”. Розвінчування культу особистості Сталіна супроводжувалося реканонізацією Леніна, який і так не сховався з ідеологічного Олімпу радянського світу. Переоцінювання образу Леніна було ініційоване тільки перебудовою й досі не завершилося. Звідси слабка підтримка оцінки “Леніна-героя” в оцінках українських студентів, мабуть, пов’язана зі слідами радянського, соціалістичного образу минулого. Помітну й уже традиційну підтримку оцінки “Сталіна-антигероя” можна

¹ Мається на увазі частота вибору варіанта “не знаєте такого”.

пояснити поряд із антисталіністською ідеологією 1960-х і часів перебудови ще й актуалізацією проблематики голодомору 1933–1937 років в Україні. Відносно слабка, але інноваційна за своїм характером підтримка героїського статусу Леніна і Сталіна, напевно, пов'язана із впливом сучасного російського дискурсу радянського минулого, причому найвищі показники ці оцінки мають у Східному регіоні.

Діячі найближчої за хронологією української історії — Бандера і Петлюра — в обох статусах опиняються в полі інноваційного (політичного) вибору. Це зумовлено двома чинниками: “заполітизованістю” цих постатей, а також дефіцитом культурних репрезентацій цих образів (від дитячих книжок і художніх фільмів до назв вулиць) у масштабі всієї країни. Можна сказати, що це два боки одного чинника, позаяк культурні репрезентації для масової цільової аудиторії — пам'ятники, топоніми, музеї тощо — для їх виникнення та існування потребують політичної (і найчастіше державної) волі. Крім того, на відміну від Леніна і Сталіна, ані Бандера, ані Петлюра як символи української історії не можуть розраховувати на підтримку радянського чи сучасного російськомовного символічного простору (в художньому й документальному кіно, на телебаченні тощо), оскільки не актуальні для нього і не мають потенціалу для позитивної оцінки. За результатами опитування студентів зважена і традиційна оцінка цих постатей виражена позицією “важко сказати”. Тим часом кількісна перевага оцінки Петлюри і Бандери у статусі героїв (майже вдвічі вища за оцінку їх як антигероїв) мала б надихати тих учених, громадських діячів і громадян, які підтримують і просувають ці символи українського минулого.

Образи діячів віддаленого минулого — Хмельницького і Мазепи — менше за попередніх зазнають впливу актуальних соціальних і політичних інтересів через меншу задіяність в обґрунтуванні політичних позицій. Проте з цих самих причин вони більшою мірою виявляються залежними від перипетій символічної боротьби в академічному полі: Хмельницький визначається як важлива постать радянської версії української історії, Мазепа — української. В оцінках українськими студентами Мазепа кількісно переважає інноваційна за характером точка зору “Мазепа-герой”. Майже втричі нижчою є підтримка традиційної за характером оцінки “Мазепа-антигерой”. Іншими словами, “українське бачення” значення цього персонажа переважає кількісно, але потребує волі й упевненості, натомість “радянська” його оцінка — традиційна за характером. Такий розподіл оцінок також можна пов'язати зі зміною парадигми шкільного курсу і курсу вищої школи історії України.

У ставленні до Хмельницького ці зміни виявляються в тому, що оцінки “Хмельницький-антигерой” і “важко сказати” набувають традиційного характеру, “нормалізуються”. Саме так можна пояснити той факт, що варіанти оцінки цього персонажа не дають статистично значимої різниці між частками жіночого і чоловічого вибору. А от кількісно переважає серед інших традиційних за характером оцінок точка зору “Хмельницький-герой”. Понад те, вона демонструє найвищий рівень підтримки серед оцінок усіх історичних персонажів, що доводить особливий характер цього символу.

Оцінка українськими студентами історичних постатей демонструє також *регіональні відмінності* (табл. 3). У вибірці нашого дослідження Цен-

тральний регіон об'єднує студентів ВНЗ Київської, Житомирської і Дніпропетровської областей, Південний — Одеської і Запорізької областей та Сімферополя, Західний — Львівської і Рівненської областей, Східний — Харківської і Луганської областей.

Таблиця 3

Рівень визнання героями за регіонами, %

Історичні постаті	Масив, N = 3057	Центр, N = 961	Південь, N = 460	Схід, N = 1170	Захід, N = 456
Богдан Хмельницький	79,2	79,0	77,8	76,5	88,8*
Іван Мазепа	56,8	60,5**	53,3	49,0*	73,7*
Симон Петлюра	31,0	35,0**	26,7	20,8*	53,5*
Степан Бандера	30,9	34,2	20,0*	17,8*	68,4*
Володимир Ленін	26,0	22,8**	26,7	34,8*	9,7*
Йосип Сталін	13,4	10,7*	12,2	19,5*	4,4*

* Статистично значимі відмінності на рівні 1% порівняно з масивом загалом.

** Статистично значимі відмінності на рівні 5%.

Таблиця 4

Рівень визнання антигероями за регіонами, %

Історичні постаті	Масив, N = 3057	Центр, N = 961	Південь, N = 460	Схід, N = 1170	Захід, N = 456
Йосип Сталін	60,81	62,43	62,17	53,08*	76,97**
Володимир Ленін	38,73	38,81	38,26	30,34*	61,40**
Степан Бандера	19,63	14,26	25,00*	26,75*	7,46**
Симон Петлюра	16,13	12,59	19,78	21,11*	7,89**
Іван Мазепа	10,73	9,26	10,87	14,53*	4,17**
Богдан Хмельницький	3,11	2,91	3,91	3,76	1,10

Таблиця 5

Середній показник частки респондентів, які відмовилися відповідати, %

Масив, N = 3057	Центр, N = 961	Південь, N = 460	Схід, N = 1170	Захід, N = 456
4,7	8,3	4,6	4,2	2,2

Найпомітніші відмінності в оцінках демонструють студенти Східного і Західного регіонів. В оцінюванні історичних постатей ХХ століття (Бандери, Петлюри, Леніна, Сталіна) симпатії респондентів на боці радянських (у Східному регіоні) та українських (у Західному регіоні). Слід лише звернути увагу на те, що підтримка Бандери і Петлюри у Східному регіоні більш як удвічі перевищує підтримку Леніна і Сталіна у Західному. У Центральному регіоні порівняно з масивом загалом симпатії до названих українських героїв також дещо вищі, ніж до радянських. Єдиною відмінністю результатів

опитування в Південному регіоні порівняно з масивом загалом стала нижча оцінка Бандери.

Таким чином, регіональні розподіли симпатій до українських і радянських історичних постатей XX століття підтверджують уже перетворені на стереотипи уявлення щодо прорадянських орієнтацій Східного регіону і проукраїнських — Західного. Пояснення такого стану справ як з точки зору соціально-політичних, економічних, мовних відмінностей і культурних орієнтацій, так і в плані вкоріненості радянської чи української версій української історії добре відомі¹. Однак у ставленні до постатей Хмельницького і Мазепи, що репрезентують у дослідженні персонажі віддаленішої української історії, регіональні відмінності виражено значно слабше. Понад те, ці персонажі очолюють ієрархію популярності історичних героїв у всіх регіонах. Ієрархія популярності антигероїв збігається в усіх регіонах і відтворює в зворотному порядку ієрархію історичних героїв за масивом у цілому (табл. 4).

Як зазначалося вище, ставлення до минулого, а також оцінки історичних постатей зумовлені актуальністю цієї теми для масової свідомості. Соціальний розподіл інтересу до минулого пов'язаний із мірою усвідомлення розриву з ним як одним із аспектів переживання соціальних змін. Показником зацікавленості темою минулого у пропонованому дослідженні слугує частка респондентів, які відмовилися від відповіді на запитання, що нас цікавили (табл. 5). Міжрегіональне порівняння тут, як бачимо, увиразнює опозицію центр — периферія: найменш зацікавленими історичною тематикою виявляються студенти Центрального регіону. Серед решти регіонів вирізняється позиція Західного, де частка тих, хто не відповів на запитання про історичні постаті, мінімальна, вчетверо нижча, ніж у Центрі, й удвічі нижча, ніж загалом за масивом. Це також свідчить на користь припущення стосовно відмінностей у ставленні до минулого й історії українців у Західному регіоні. До наявних пояснень з цього приводу [Кононов, 2005] можна додати, що об'єктивації минулого тут значно більшою мірою включені у простір повсякденних взаємодій, наприклад, міського населення. Ідеться про різноманітні артефакти минулого (будівлі, споруди, пам'ятники тощо). До того ж ці об'єктивації маркіровані як минуле, історія й перебувають в особливому статусі вартих уваги, шанування, поваги.

Обговорюючи відмінності у ставленні до минулого, що їх демонструють студенти Західного регіону, особливо слід звернути увагу на характер ієрархії історичних героїв: вона повторює ієрархію героїв загалом за масивом. За вже зазначеного вищого рівня популярності українських історичних персонажів порівняно з радянськими Західний регіон не демонструє принципових змістових відмінностей у пріоритетах. Відмінності стосуються лише інтенсивності висловлення точки зору з приводу історичних персонажів, що також пов'язано з характером ставлення до минулого.

На користь такого пояснення свідчить і той факт, що постать Хмельницького в статусі героя здобуває у студентів Західного регіону ще вищу оцінку, ніж загалом за масивом (88,8% проти 79,2%). Хмельницький як персонафіко-

¹ Див.: [Середа, 2006; Кононов, 2005; Кононов, 2008].

ваний символ, попри наявність протилежних оцінок, заявляє про себе як провідна фігура в символічному просторі українського минулого — незалежно від академічної інтерпретації й політичної оцінки його діяльності, Хмельницький є найвідомішим, найбільш знайомим символом українського, зокрема й завдяки його присутності в радянському символічному просторі, що домінував (принаймні офіційно) на території України в недалекому минулому. Саме вона залишила численні культурні репрезентації цього символу у вигляді назв бульварів і вулиць, сили-силенної пам'ятників, серед яких відома кінна статуя в Києві, силует якої часто використовують для позначення українського, в меморіальних дошках тощо. Вже за часів незалежності саме Хмельницький став одним із символів, зображуваних на грошових знаках України. Важлива також поширеність різноманітних візуальних зображень Хмельницького, завдяки чому аудиторія “знає його в обличчя” і може поєднувати цей символ з уявленнями про етнонаціональну специфічність українського. Доволі важливим чинником аналізованої оцінки образу Хмельницького є й те, що він герой успішний і мужній. Іншими словами, оцінка студентами фігури Хмельницького свідчить про кумулятивний вплив різноманітних культурних практик використання символів минулого і виявляє, незалежно від академічних чи ідеологічних оцінок, найвідоміший і найпопулярніший персоніфікований символ української історії.

Висновки

Застосування концепцій пам'яті (колективної, соціальної, історичної тощо) для вивчення ставлення до минулого в сучасному українському суспільстві потребує урахування характеру й неоднорідностей пострадянських трансформацій, що відбуваються. У центрі тематики ставлення до минулого і його застосування опиняються символи минулого, їхні конфігурації й інтерпретації, що становлять “сегмент” українського символічного простору. Аналіз оцінок персоніфікованих символів минулого українськими студентами доводить, що для пояснення ставлення до минулого необхідно доповнити вже наявні пояснювальні моделі (опозиція українське-радянське, регіональні відмінності) динамічним уявленням символічного простору українського. Особливу увагу, зокрема у практичному контексті, привертають загальнозначимі символи української історії (Хмельницький), соціокультурний потенціал яких потребує подальшого вивчення.

Література

- Адорно Т. Что означает “проработка прошлого” // Неприкосновенный запас. — 2005. — №40–41 (2-3/2005). — <<http://www.nz-online.ru/index.phtml?aid=30011356>>.
- Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. — М., 2004.
- Бурдые П. Общественное мнение не существует // Социология политики. — М., 1993. — С. 159–178.
- Бурдые П. Политические позиции и культурный капитал // Бурдые П. Социология политики. — М., 1993. — С. 99–158.
- Делез Ж. Эмпиризм и субъективность: опыт о человеческой природе по Юму. Критическая философия Канта: учение о способностях. Бергсонизм. Спиноза. — М., 2000.

Дубин Б. Бремя победы // Критическая масса. — 2005а. — №2. — <<http://magazines.russ.ru/km/2005/2/du6.html>>.

Дубин Б. Конструкция власти и репродукция власти: механизмы забывания и повторения // Пути России: преемственность и прерывистость общественного развития / Под ред. А.М.Никулина. — М., 2007а. — С. 100–110.

Дубин Б. Общество: Союз телезрителей // Ведомости. — 2006а. — 30 мая. — <<http://www.yavlinsky.ru/news/index.phtml?id = 2906>>.

Дубин Б. От традиции к игре: культура в социологическом проекте Юрия Левады // Новое литературное обозрение. — 2007б. — № 87. — <<http://magazines.russ.ru/nlo/2007/87/du14-pr.html>>.

Дубин Б. Старое и новое в трех телеэкранизациях 2005 года // Новое литературное обозрение. — 2006б. — № 78. — <<http://magazines.russ.ru/nlo/2006/78/du16.html>>.

Дубин Б. Точка, линия, дата, или Год, которого не стало // Новое литературное обозрение. — 2007в. — № 84. — <<http://magazines.russ.ru/nlo/2007/84/du16.html>>.

Кононов И.Ф. Донбасс и Галичина: межрегиональное взаимодействие и изменения пространственных характеристик украинского общества // Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. — Харків, 2005. — С. 276–187.

Кононов И.Ф. Донбас і Галичина: проблема управління міжрегіональними стосунками // Сучасні соціальні проблеми у вимірі соціології управління : Збірник наукових праць. Сер.: Спеціальні та галузеві соціології. — Донецьк, 2008. — Вип. 4(94). — С. 218–227.

Кустарев А. Практики обращения к прошлому в постперестроечной России: нарратив и инвокация // Ab Imperio. — 2004. — № 4. —

<<http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?state = portal/toc/42004r&idlang = 2>>.

Лоуэнталь Д. Прошлое — чужая страна. — СПб., 2004.

Міхеева О.К. Організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька) // Критика. — 2006. — 9 (107, вересень). — С.9.

Макеев С., Патракова А. Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 109–125.

Малюкевичус Н. М'яка сила проти інформаційної геополітики: межі російської інформаційної політики в пострадянській державі // Незалежний культурологічний часопис "Г". — 2007. — №50. — <<http://www.ji.lviv.ua/n50texts/malukevichus.htm>>

Новые социальные неравенства / Под ред. С.Макеева. — К., 2006.

Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. — 2005. — №40–41 (2–3/2005). — <<http://www.nz-online.ru/index.phtml?cid = 10010434>>.

Портнов А. Упражнения с историей по-украински // Ab Imperio. — 2007. — № 3. — <<http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?idlang = 2&state = shown&idnumb = 63>>.

Рикёр П. Память, история, забвение. — М., 2004.

Савельева И., Полетаев А. Знание о прошлом. Теория и история : В 2-х т. — СПб., 2003. — Т. 1. — С. 241.

Середя В.В. Аналіз зв'язку преференцій респондентів Львова і Донецька щодо національного минулого з їх соціально-демографічними характеристиками // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць : У 2-х т. — Харків, 2008. — Т 2. — С. 252–257.

Символ в системе культуры // Лотман Ю.С. Семиосфера. — СПб., 2001. — С. 240–249.

Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. 2005. — № 40–41 (2–3/2005). — <<http://www.nz-online.ru/index.phtml?cid = 10010434>>.

Ямпольский М. Смерть в кино // Искусство кино. — 1991. — №9. — С.53–63.

Kansteiner W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies // History and Theory. — 2002. — Vol. 41. — № 2 (May). — P. 179–197.

Olic J.K., Robbins J. Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices // Annual Review of Sociology. — 1988. — Vol. 24. — P. 105–140.